

پژوهشی پیرامون فقه القرآن

حجت الاسلام دکتر سید رضا موسوی*

چکیده:

قرآن کتاب مقدس خواندنی مسلمانان با برکت ترین مائده الهی و عصاره و مکمل کتب منزله آسمانی و یکی از دو یادگار ماندگار حضرت ختمی مرتبت (ص) در میان برترین امت روی زمین است، که به عنوان نخستین، جامع ترین، مستندترین، خاستگاه اصلی علوم و معارف اسلامی می باشد که قرن‌ها مورد توجه قرآن پژوهان قرار داشته و فقه القرآن یا استنباط احکام فقهی، از دیرباز در میان دانشمندان مذاهب اسلامی جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده است.

پیشگامی امیر مؤمنان و امامان شیعه در رویکرد به تفسیر فقهی آیات نورانی قرآن از افتخارات بزرگ پیروان ایشان به شمار می آید.

در این مقاله افزون بر ارائه آمار آیات احکام، و معرفی روشهای قرآن در بیان احکام الهی به صورتهای جزئی تفصیلی و اجمالی یا مسائل فقه، و نیز احکام کلی و عام، یا قواعد فقه، شیوه های نگارش فقه القرآن در میان عالمان شیعه و سنی مورد ارزیابی قرار گرفته است و معروفترین تفاسیر فقهی مذاهب اسلامی بویژه آثار شیعی معرفی، و سرانجام چهار کتاب مشهور پیرامون آیات الاحکام که عبارتند از: فقه القرآن قطب الدین راوندی، کنز العرفان فاضل مقداد، زبده البیان مقدس اردبیلی و مسالك الافهام فاضل جواد، در کنار کتب اربعه ادبی، اصولی، حدیثی، رجالی و فقهی، با عنوان کتب اربعه آیات الاحکام به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: آیات احکام، امامان پیشگامان استنباط، فقه القرآن، کتب اربعه، روش ترتیبی و موضوعی، روشهای قرآن در بیان احکام.

بسم الله الرحمن الرحيم. إن هذا القرآن يهدي للتي هي اقوم و يبشر المومنين الذين يعملون الصالحات ان لهم اجراً كبيراً. (اسراء، ۹) همانا این قرآن به استوارترین راه و روش ها راهنمایی می کند و به مومنانی که کارهای شایسته می کنند مژده می دهد که برایشان پاداش بزرگی است. قرآن کتاب مقدس خواندنی مسلمانان، زیباترین تابلو جلوه‌ی هستی آفرین، فروزان ترین مشعل هدایت برترین امت روی زمین؛ و با برکت‌ترین مائده آسمانی، و سر سبزترین نهالی است که در باغ آفرینش روئیده و در عرصه زندگی انسانی به بار نشسته است.

که به تصریح حدیث نبوی متواتر ثقلین در بین فریقین در کنار عترت و خاندان معصوم پیامبر(ص)، یکی از دو یادگار ماندگار حضرت ختمی مرتبت در میان امت اسلامی برای تبیین معارف و احکام دین مبین اسلام به « ثقل اکبر » معروف می‌باشد.

چه اینکه این کتاب کلام و پیام خداوند حکیم علیم و عصاره و مکمل کتب منزله آسمانی است که از دیدگاه شیعیان از ۲۷ رجب المرجب تا ۱۸ ذیحجه الحرام سال دهم هجری (حجه الوداع) در طی ۲۲ سال و ۴ ماه و ۲۱ روز بالسان وحی به وسیله جبرئیل امین بر قلب پاک و با صفای حضرت محمد بن عبدالله(ص) خاتم النبیین فرود آمده است.

به اتفاق آرای همه پیروان آن پیامبر راستین الهی به عنوان معجزه جاودان آخرین و برترین پیامبران معصوم آسمانی؛ تا قیام قیامت بر تارک تاریخ جهان بشریت می‌درخشد.

از آنجا که قرآن کریم برنامه اصلی خود را تزکیه؛ تعلیم و هدایت معنوی و تکامل آدمی در پرتو عبودیت و بندگی خداوند رحمان و رحیم اعلام نموده است. از همان زمان نزول تا عصر حاضر ذهن و زبان فرزندان مسلمان و حتی بیگانگان را به خود جلب و جذب کرده است. و به عنوان یکی از سر چشمه‌های فرهنگ و معارف اسلامی؛ محور و مدار کوشش‌های فراوان دانشوران به ویژه مسلمانان گردید؛ که نتیجه این جهاد و اجتهاد پیرامون قرآن مجید، شاخه‌های فراوان علوم قرآنی و دانش‌های ابتکاری اسلامی است که بر جهان علم سایه افکنده است، و مایه افتخار و سربلندی جهان اسلام به شمار می‌آید.

گرچه خاستگاه عمده همه علوم و معارف اسلامی را باید در قرآن و مکتب وحی و اهل بیت جستجو نمود، ولی آیات مربوط به احکام قرآن که رابطه مستقیم با زندگی روزمره مسلمانان داشته و دارد. بیش از آیات نورانی دیگر قرآن عظیم مورد توجه قرآن پژوهان قرار داشته و « فقه القرآن » که همان علم استنباط و استخراج احکام فقهی و مقررات حقوقی اسلام از ظواهر آیات احکام قرآن

می‌باشد از همان آغاز در میان علوم قرآنی جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده و یکی از شرایط مهم اجتهاد و فقاہت در کنار ویژگیهای علمی و عملی دیگر تسلط کامل فقیه و مجتهد به تفسیر فقهی آیات الاحکام به شمار آمده است.

از اینرو بیشتر دانشمندان مذاهب اسلامی با اختلافات گرایشها و روش‌ها به تفسیر فقهی قرآن و تالیف و تحریر پیرامون این جلوه «احسن الحدیث» روی آوردند که سهم شیعیان در این زمینه بسیار افتخار آمیز است.

پیشگامان استنباط فقهی از قرآن

پس از تدوین قرآن کریم به فرمان و املاء پیامبر اکرم(ص) به دست با کفایت امیر مؤمنان علی(ع) به عنوان نخستین تالیف در فرهنگ اسلامی؛ یکی از افتخارات امام نخست شیعیان و پیروان ایشان همین نخستین کاتب وحی بودن آن بزرگوار در تاریخ اسلام بشمار می‌آید. چنانکه خود آن حضرت در پایان پاسخ مشروح خود به پرسش سلیم بن قیس هلالی، در زمینه علل اختلاف قرائت مسلمانان در تفسیر قرآن و حدیث، فرمود: «... فما نزلت علی رسول الله(ص) آیه من القرآن الا اقرأنیها و املاها علی فکتبتها بخطی، و علمنی تأویلها و تفسیرها و ناسخها و منسوخها و محکمها و متشابهها و خاصها و عامها، و دعا الله أن یعطینی فهمها و حفظها فما نسیت آیه من کتاب الله و لا علماً املاها علی و کتبتہ منذ دعا الله لی بما دعا، و ما ترک شیئاً علمه الله من حلال و حرام و لا امر و لانهی، کان أویکون و لا کتاب منزل علی أحد قبله من طاعه او معصیه الا علمنی، و حفظته فلم انس حرفاً واحداً ثم وضع یدہ علی صدری و دعا الله لی أن یملاً قلبی علماً و فهماً و حکماً و نوراً...» (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۶۳، ۱ الی ۶۴)

هیچ آیه‌ای از قرآن مجید بر رسول خدا(ص) نازل نشد جز این که آن را برای من قرائت نمود، و دیکته فرمود، و من با خط خودم نوشتم و ایشان تأویل [توجیه الفاظ به معانی باطنی و تفسیر] توضیح مراد گوینده از ظاهر کلمات [ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، و خاص و عام آن آیات را به من آموخت و از خدا در خواست کرد که فهم و حفظ آن را به من اعطا نماید. از آن زمان که آن حضرت درباره من دعا فرمود، هیچ آیه‌ای از قرآن، و هیچ علمی را که به من املا فرمود و من نوشتم، فراموش نکردم. و آنچه را که خداوند به ایشان آموخت، از حلال و حرامش و امر و

نهیش در گذشته و آینده، و نیز در کتابها و صحف نازل شده بر پیامبران پیشینش، از فرمانبری و نافرمانی او، همه رابه من آموخت و من نیز همه را بخاطر سپردم، بی آن که یک حرف آن را فراموش کنم. سپس پیامبر(ص) دستش را به سینه ام نهاد و از خدا خواست تا دلم را از دانائی و ژرف اندیشی و حکم و نور پر کند...

بنابراین در تاریخ اسلام امامان معصوم شیعیان که زبان زنده قرآن و کتاب ناطق و ترجمان وحی الهی هستند، اولین پیشگامان فقه القرآن می‌باشند که به استنباط احکام شرعی و تفسیر فقهی آیات احکام پرداخته‌اند که به عنوان نمونه در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱- امام علی(ع) به عنوان مفسری که برای نخستین بار روش تفسیر قرآن با قرآن را بنیان نهاد، و فرمود: القرآن ینطق بعضه ببعض و یشهد بعضه ببعض. (صبحی صالح، ۱۳۷۸، ۱۹۲-مجلسی، بی‌تا)، ج ۲۸۹، ۲۲) در مقام قضاوت و داوری در عصر عمر [خلیفه ثانی]، با جمع و تلیق آیه: و الودلات یرضعن اولادهن حولین کاملین ... (لقمان، ۱۴) و مادران باید به فرزندان خویش دو سال کامل شیر دهند با آیه: ... و حمله و فصاله ثلاثون شهرا. (احقاف، ۱۵) و دوران بارداری و از شیر باز گرفتن او سی ماه بود. که از راه تفریق ۲۴ ماه از ۳۰ ماه حداقل دوران بارداری را شش ماه تعیین فرمود، و زن بی‌گناهی را که محکوم به سنگباران شده بود، از مرگ نجات داد. به همین دلیل از آن زمان فقیهان شیعه و سنی حداقل مدت حمل را به اتفاق آراء شش ماه می‌دانند. گرچه در تعیین حداکثر دوران بارداری از نه ماه تا چهار سال بین مذاهب اسلامی اختلاف نظر وجود دارد. (مغنیه، ۱۴۰۲، ۳۶۰، الی ۳۶۳)

۲- امام ششم در حکم استحباب بالا بردن دستها به هنگام گفتن تکبیرهای نماز به آیه شریفه: فصل لربک وانحر (کوثر، ۲) استشهد و به سخن پیامبر در تفسیر آیه استناد نمود که فرمود: «ان زینه الصلاه رفع الایدی عند کل تکبیره» آرامش نماز در بلند کردن دستها به هنگام «الله اکبر» گفتن است که برابر آموزش امام جعفر صادق(ع) به هنگام نیایش، باید کف دستها رو به قبله و در دو طرف صورت نمازگزار، و انگشتها زیر لاله گوشها و برابر نحر (تهی گاه) قرار گیرد که نشانه اظهار مسکنت و بیچارگی است. (طبرسی، بی‌تا)، ج ۹، الی ۱۰، ۵۵۰- قمی مشهدی، ۱۴۱۱، ج ۱۲، ۱۸۱، الی ۱۸۲)

۳- در باب وجوب مسح بخشی از سر به آب وضوء امام باقر(ع) در پاسخ به زراره بن اعین که از آن حضرت پرسیده بود چرا باید به قسمتی از سر مسح کرد؟ به جمله: «وامسحوا برؤوسکم»

در آیه وضوء (مائده، ۶) استناد نمود و فرمود «لمكان الباء». چرا که یکی از معانی حرف با تبعیض می‌باشد. (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱، ۲۹۱)

۴- امام صادق (ع) در باب حرمت غنا و آهنگها پوچ و مبتذل و بیهوده در پاسخ یکی از یاران به نام عبدالاعلی که پرسیده بود، برخی می‌پندارند که پیامبر (ص) اجازه داد مردمان در بر خوردن با یکدیگر با آهنگ این تعارفات را: «جئناکم، جئناکم، حیونا، حیونا، نحییکم». بخوانند! یعنی: ما نزد شما آمدیم، نزد شما آمدیم، به ما خوش آمد گوئید، به ما درود گوئید، تا ما به شما خوش آمد و درود گوئیم.

امام ششم (ع) با تندى فرمود: کذبوا، إن الله تعالى يقول: «و ما خلقنا السماء و الارض و ما بینهما لاعبین، لو اردنا ان نتخذ لهما لا تخذنا من لدنا ان کنا فاعلین بل نقذف بالحق علی الباطل فیدمغه فاذا هو زاهق، و لکم الویل مما تصفون.» (انبیاء آیات ۱۶-۱۸) ما آسمان و زمین و آنچه در میان آنهاست از روی بازیچه نیافریدیم، [با فرض محال] اگر می‌خواستیم سرگرمی‌گزینیم چیزی متناسب خود انتخاب می‌کردیم اما این کار را نکردیم، بلکه ما حق را بر سر باطل می‌کوبیم تا آنرا نابود سازد و اینگونه باطل محو و نابود می‌شود، اما وای بر شما از توصیفی که [درباره خداوند هدف آفرینش خود] می‌کنید. و حضرت با قرائت این آیات شریفه، غنا را یکی از مصادق لهو و لعب و کار لغو و باطل و حرام اعلام فرمود. (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۶، ۴۳۳ - شیخ انصاری، بی تا، ۳۶)

در جای دیگر در بیان علت حرمت و منع از طولانی کردن نشستن در بیت الخلا به انگیزه گوش دادن به صدای عود و موسیقی با بهانه اینکه با پای خود به آنجا برای این کار نرفته است به آیه شریفه: ان السمع والبصر والفؤاد کل اولئک کان عنه مسئولاً. (اسراء، ۳۶) همانا گوش و چشم و دل همگی آنها مسئولیت آفرین و مورد بازخواست قرار می‌گیرد استشهداد فرمودند. (بحرانی، بی تا، ج ۲، ۴۲۰ - شیخ صدوق، ۱۴۰۱، ج ۱، ۴۵ - شیخ انصاری، بی تا، ۳۶)

۵- در روایت دیگر عبدالاعلی آزاده آل سام، امام ششم (ع) تلویحا یا تصریحا اجازه می‌دهند که اصحاب شایسته ایشان با تأمل و تدبّر در آیات احکام، خود حکم موارد و مصادیق مشابه را از آن قواعد کلی دریابند و بدان عمل کنند. آنجا که در پاسخ او که پرسیده بود حکم مسح وضوء کسی که در اثر لغزش، ناخن پایش کنده شده و روی جراحت آن ممراره (زخم بند) نهاده است، چیست؟

حضرت فرمود: ان هذا و اشباهه يعرف من كتاب الله عزوجل « ما جعل عليكم في الدين من حرج. » (حج، ۷۸) خداوند در کار دین داری بر شما حرج و زحمت طاقت فرسا قرار نداده است. سپس امام (ع) افزود: امسح عليه ! بر همان پارچه و زخم بند مسح نما. (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱، ۳۲۷)

ع امام هفتم در باب انحصار اثبات سیادت از راه انتساب به پدر هاشمی به آیه شریفه: ادعوهم لأبائهم. (احزاب، ۵) آنان را به نام پدرانشان بخوانید. استشهد فرمود، و افزود که خمس اختصاص به سید هاشمی تبار دارد، نه فرزندان مطلب ! (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۳، ۳۵۹)

قرآن کتاب اندیشه و عمل

علی رغم اینکه قرآن، این کتاب مقدس خواندنی، حکمت نزول خود را به زبان عربی مبین که پیشرفته‌ترین، جامع‌ترین و رساترین زبانهای دنیا است. همان تعقل و بکارگیری اندیشه در فهم و دریافت پیام الهی می‌داند: «انا انزلناه قرآنا عربيا لعلکم تعقلون.» (یوسف، ۲) « انا جعلناه قرآنا عربياً لعلکم تعقلون.» (زخرف، ۳) و در آیات ۱۹۵-۱۹۲ سوره شعراء می‌فرماید: « نزل به الروح الامین علی قلبک لتکون من المنذرين بلسان عربی مبین » ای پیامبر جبرئیل امین قرآن را بر قلبت نازل نمود تا با زبان عربی روشن، مردم را بیم دهی.

متأسفانه برخی از مسلمانان کج اندیش یعنی مجبره و حشویه (فرقه‌ای که اعتقاد به مجبور بودن انسان در همه اعمال دارند که جهم بن صفوان متوفای (۱۲۸ هـ. ق) پیشوای فرقه جهیمیه از پیشتازان این مکتب به شمار می‌آید. و حشویه گروهی که در تمسک به معانی ظاهری و مفاهیم تحت اللفظی آیات قرآن جمود می‌ورزیدند، و به همین دلیل در بیان صفات خدا دچار اشتباه و قایل به تجسم خدا و نفی تاویل کلام او می‌باشند. صفدی چهار فرقه اهل سنت را طبقه بندی کرده و غالب مالکیان را قدری (جبری) و غالب حنبلیان را از حشویه و غالب شافعیان را اشعری و غالب حنفیان را معتزله می‌داند. لغتنامه دهخدا ماده (حشویه) و نیز اخباریان شیعه برداشت از آیات با برکات قرآن را منحصراً حق اهل بیت عصمت و طهارت می‌دانستند چنانکه شیخ طوسی در مقدمه تفسیر تبیان و طبرسی در مجمع البیان ج ۱ ص ۲۳ و فیض کاشانی در تفسیر صافی ج ۱ ص ۸ بابتی را تحت عنوان « باب ان تفسیر القرآن لا یجوز الا بالاثرا لصحیح و النص الصریح » گشوده‌اند و گزارش داده‌اند که استفاده از قرآن و تفسیر آن بدون تأیید اثر و خبر صحیح و نص صریح به کلی روا نیست.

در حالیکه خداوند حکیم در آیه ۴۴ سوره نحل وظیفه پیامبر اسلام را نیز تبیین [بیان همراه بابرهان] مفاهیم قرآن برای عموم و وظیفه پیروان را تفکر و بررسی در آن اعلام، و می‌فرماید: «و انزلنا الیک الذکر لتبین للناس ما نزل الیهیم و لعلهم یتفکرون.» و ۲۰ آیه بعد می‌فرماید: «و ما انزلنا علیک الکتاب الا لتبین لهم الذی اختلفوا فیه و هدی و رحمہ لقوم یؤمنون» ما این کتاب را بر تو [ای پیامبر] فرو فرستادیم مگر برای اینکه در مواردیکه در آن اختلاف پیدا کرده‌اند به روشنی بیان نمایم تا این کتاب وسیله راهنمایی و رحمت برای گروه مومنان باشد.

با یک نگاه کوتاه در این کتاب آسمانی روشن می‌شود که بر خلاف پندار برخی ظاهرینان، آشنایان به زبان قرآن مخاطبان آن می‌باشند، و فراخوان عمومی قرآن به تعقل و تفکر در آن گواه بر این ادعا و دعوت به تدبر در آیات با برکات است، که مکرر در سوره قمر، آیات ۲، ۱۷، ۳۲، ۴۰ فرمود: «ولقد یسرنا القرآن للذکر فهل من مدکر.» هر آینه قرآن را برای یادآوری آسان ساختیم، پس آیا پند گیرنده‌ای هست؟! و نیز در آیه ۲۹ سوره ص خطاب به پیامبر گرامی فرمود: کتاب انزلناه الیک مبارک لید بروا آیانه و لیتذکروا لولوا لالیاب. ما کتاب با برکتی بر تو فرو فرستادیم تا مردم در آیاتش تدبر [پی گیری مفاهیم ژرف با اندیشه در نتایج و سر انجام اوامر و نواهی الهی در حال و آینده برای تدبیر و برنامه‌ریزی زندگی انسانی] نمایند و خردمندان از آن پند گیرند.

به خاطر همین آموزه‌های قرآن کریم، و ارشاد و تشویق پیامبر اکرم (ص) به رویکرد مسلمانان به قرآن بود که مؤمنان نخستین به پیروی از امیر مومنان (ع) که می‌فرمود: هذا القرآن انما هو خط مستور بین الدفتین لا ینطق بلسان و لا بدله من ترجمان، و انما ینطق عنه الرجال. (مکارم، ۱۳۵۸، ج ۲، ۹۸) این قرآن همان خطوطی است که در میان دو جلد پنهان است، ناگزیر نیاز به ترجمان و مفسر دارد و تنها رجال نامی از آن سخن می‌گویند. قرآن را محور تفکر و تدبیر و تعلیم و تعلم خویش قرار داده‌اند و با تفسیر و توضیح آیات با برکات آن به تاسیس و توسعه علوم اسلامی به ویژه تفسیر فقهی همت گماشتند که به نوشته قطب الدین محمد شیرازی یکی از انواع ۱۲ گانه علوم قرآنی را از همان آغاز دانش استنباط معانی قرآن، یا آگاهی از روش استخراج معانی اصولی و مفاهیم فقهی از آیات تشکیل می‌داد که به «فقه القرآن» و آیات الاحکام معروف است. (قطب الدین شیرازی، ۱۳۶۵، ج ۱، ۹۰)

این رشته از علوم قرآنی، امروز در میان بیش از ۳۰۰۰ عنوان کتاب پیرامون تفسیر قرآن اعم از تفاسیر ماثور و معقول. ادبی، عرفانی، علمی، فقهی، فلسفی، کلامی و ... بخش عظیمی از میراث

فرهنگی اسلام را تشکیل می‌دهد. که علامه طهرانی در جلد ۱۴ کتاب گرانسگ «الذریعه الی تصانیف الشیعه» بیش از ۴۰۰ عنوان از تفاسیر شیعی را فهرست کرده است.

بنابراین تفسیرهای فقهی مفسران شیعی قدیمی‌ترین تفاسیر موضوعی هستند که اخیراً باب شده است که خوشبختانه در عصر حاضر بیش از ۱۷۰ اثر پیرامون فقه القرآن یا احکام کاربردی اسلام در زمینه عبادات، معاملات و سیاسیات از دیدگاه قرآن عظیم شناسائی شده است. (ایازی، بی تا، ۳)

البته قرآن کریم به عنوان قانون اساسی اسلام بیشتر احکام عملی را با روش کلی و فشرده و با اجمال و تلویح بیان کرده است، و خداوند حکیم و علیم به خاطر مصالحی از جمله تامین صیانت قرآن از خطر تحریف به زیاده و نقصان، تضمین جامعیت و قابلیت انطباق احکام نورانی آن با مقتضیات زمان و مکان و تثبیت جاودانگی، پایداری، پویائی، دین مقدس اسلام، بیان جزئیات و تشخیص موارد و مصادیق دستورالعملها و قوانین کلی الهی و نیز تعیین موضوعات احکام قرآن را به پیشوایان معصوم و اولیای دین و متشرعان واگذار نمود و فرمود: «ولو رده الی الرسول و الی اولی الامر منهم لعلمه الذین یتنبطونه منهم، و لولا فضل الله علیکم و رحمته لا تبعتم الشیطان الا قليلاً». (نساء، ۸۳) و اگر آن را به پیامبر و پیشوایان دینی باز گردانند از عمق مسائل و احکام آگاه می‌شوند که اگر فضل رحمت خدا بر شما [پیامبر و امام و فقیهان جامع الشرائط] نبود. جز اندکی از شما همگی از شیطان پیروی می‌کردید و گمراه می‌شدید، که خداوند مهربان ضمن نكوهش از عدم تدبیر در قرآن مجید در آیه قبلی مسئولیت استنباط و یا استخراج قوانین الهی را از سر چشمه زلال دین یعنی قرآن مبین، به عهده پیامبر و اهل بیت عصمت و طهارت (ع) و نائبان ایشان در زمان غیبت محول فرموده است. (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲۷، ۲۰۰ - قمی مشهدی، ۱۴۱۱، ج ۳، ۴۸۶ - مکارم، ۱۳۵۸، ج ۴، ۳۱۰)

تا ایشان در گذر زمان با استفاده از ملکه قدسیه اجتهاد و حدیث و جهاد علمی و عملی، همگام با تحولات اجتماعی، و سیاسی و پیشرفت علوم بشری همانند مقننان کارآزموده که نبط یا قطرات اولیه پدید آمده در قعر زمین را به هنگام حفر آن از زیر لایه‌های خاک و شن و ماسه از چاه تاریک بالا می‌کشند، جامعه بشری را به شاهراه سعادت و خوشبختی راهنمایی کنند.

علی‌رغم اینکه بسیاری از احکام قرآن در قالب امر و نهی صریح نیامده و با تعبیرات و سبک و سیاق متنوعی نظیر صیغه انشائی، هیأت اخباری، و استقلال و انضمامی، بیان شده است که کار

استنباط را مشکل‌تر ساخته بود خوشبختانه عالمان وارسته و فقیهان نامی ما توانسته‌اند آثار ماندگاری در زمینه آیات الاحکام، یا تفسیر فقهی اجتهادی از خود به یادگار بگذارند که در این مقاله به معرفی برخی از آن کارهای پر بار اشاره می‌شود.

آیات احکام در آخرین پیام آسمانی

گویانکه برخی از مسلمانان ناآگاه به بهانه نامفهوم بودن کلام الهی برای افراد عادی، تنها به قرائت و روخوانی، رعایت تجوید و ترتیل و خوشخوانی و تلاوت و حفظ سرسری کلمات نورانی قرآن قناعت و بسنده کرده‌اند و بجای تدبیر در معانی بلند و مفاهیم ژرف و انس واقعی با قرآن و بکار بستن رهنمودهای فردی و اجتماعی آن در زندگی، تنها با خواندن آن در مجالس و محافل مذهبی و حتی در گورستانها اکتفا کرده‌اند و با دور کردن قرآن از متن زندگی مسلمانان شرایط بدبختی و سیه روزی امت متظاهر به اسلام را فراهم نمودند. و زمینه را برای گله‌مندی پیامبر(ص) از امت وظیفه نشناس در فردای قیامت آماده ساخته‌اند چنانکه قرآن می‌فرماید: «و قال الرسول یا رب ان قومی اتخذوا هذا القرآن مهجورا» (فرقان، ۳۰) و پیامبر می‌فرماید: پروردگارا مردم من این قرآن را کنار گذاشته‌اند. که سعدی می‌گوید:

گر تو قرآن بدین نمط خوانی ببری رونق از مسلمانی

ولی شاگردان مکتب اهل بیت و قرآن عالمان راستین شیعه و سنی با توجه به نقش تعیین کننده این کتاب مقدس و جامع در تعیین سرنوشت انسانها که خود فرمود: «ما فرطنا فی الكتاب من شیء.» (انعام، ۳۹) و نیز «ولا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین.» (انعام، ۵۹) یعنی هیچ‌تر و خشکی نیست مگر اینکه در کتاب روشنگر (قرآن - لوح محفوظ) آمده است و ما چیزی را در این کتاب فرو گذار نکردیم، بر این باور اصرار می‌ورزند که قرآن می‌تواند در هر زمان و مکان نیازها مادی و معنوی، جسمی و روحی، فردی و اجتماعی را بر آورده سازد، چنانکه امام علی(علیه السلام) در بصره در خطبه‌ای فرمود: «علیکم بکتاب الله فانه الحبل المتین و النور المبین و الشفاء النافع و الری الناقع و العصمه للمتمسک و النجاه للمتعلق لا یعوج فیقام و لا یزیع فیستعتب و لا تخلقه کثره الرد و ولوج السمع من قال و من عمل به سبق!» بر شما باد به کتاب خدا زیرا رشته ایست محکم و نوری است آشکار، داروی شفابخش و پر سود و سیراب کننده‌ای است که عطش تشنگان حقیقت را فرو می‌نشاند. هر کس به آن چنگ زند او را نگهبان است و هر کس بدان

وابسته، شود، نجاتش دهد، کژی در آن راه ندارد تا نیاز به راست نمودن داشته باشد، و منحرف نمی‌گردد و خطا نمی‌کند تا پوزش بطلبد. تکرارش موجب کهنگی و ناراحتی نگردد (هر قدر آن را بخوانند روح پرورتر و شیرین و دلپذیرتر می‌گردد)، کسی با آن سخن بگوید راست گفته و آن کسی که به آن عمل کند بر دیگران پیشی می‌گیرد.

و در آخرین وصایای الهی سیاسی خود فرمود: «الله الله فی القرآن لا یسبقکم بالعمل به غیر کم» (مکارم، ۱۳۵۸، ج ۳، ۱۲۰) شما را بخدا پروا کنید درباره قرآن مبدا در عمل به آن دیگران از شما پیشی گیرند. و نیز فرمود: «تعلّموا القرآن فانه احسن الحدیث و تفقهوا فیه فانه ربیع القلوب.» (همان، ج ۲، ۶۴) قرآن را فرا گیرید که آن نیکوترین سخن‌هاست و در آن تفقه و ژرف‌اندیشی کنید چه اینکه بهار زندگی دلهاست.

چنانکه گذشت، با ارشاد و تشویق ائمه دین بود که مسلمانان نخستین با الهام از آیه «ولقد جنّناهم بکتاب فصلناه علی علم هدی و رحمه لقوم یوقنون» (اعراف، ۵۱) هر آینه برای ایشان کتابی آوردیم که بر اساس دانش و راهنمایی و رحمت برای گروه مؤمنان آن را را تفصیل داده‌ایم. به قرآن رو آورده و با تدبیر و تفکر در آیات با برکات آن به تاسیس و توسعه علوم اسلامی پرداخته‌اند که فقه القرآن و آیات الاحکام در کنار سایر شاخه‌های علوم قرآنی از برجستگی ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا از مجموع ۶۲۳۵ یا ۶۶۶۶ آیه این کتاب آسمانی، حدود پانصد آیه به نقل مشهور به بیان احکام فقهی فرعی پرداخته که بیشتر به بیان کلیات احکام فقهی و اصول تشریح مربوط می‌شود، که در عنوان برخی کتاب‌ها این عدد آمده است که به نمونه از آنها اشاره می‌شود:

- ۱- تفسیر الخمسأه آیه فی الاحکام. تألیف ابو الحسن مقاتل بن سلیمان خراسانی بلخی متوفای ۱۵۰ هجری قمری.

- ۲- النهایه فی تفسیر الخمسأه آیه الاحکام. بقلم علامه فخر الدین احمد عبدالله بن سعید المتوج البحرانی در گذشته بعد از سال ۷۷۱ هجری قمری.

- ۳- منهج الهدایه فی تفسیر آیات الاحکام الخمسأه. تألیف جمال الدین ابن عبدالله بن حسن بن المتوج بحرانی متوفای ۸۳۶ ق. به اظهار مرحوم آیه الله مرعشی نجفی این دو دانشمند از یک خانواده و هم عصر و هم‌شهری و هر دو به «ابن متوج» معروفند. (مرعشی نجفی، بی‌تا، ج ۱، ۱۰)

بدیهی است که این آمار بیانگر شمار دقیق آیات اختصاصی احکام در قرآن عظیم نیست و به

همین دلیل سیوطی در الاتقان و دائره المعارف قرآنی خود، ج ۲، ص ۱۳۰ می نویسد: مشهور ۵۰۰ آیه و برخی پس از حذف مکررات و آیات متداخل حداقل ۱۵۰ آیه، و فاضل مقداد در کنز العرفان و نیز محقق اردبیلی در زبده البیان حدود ۳۷۰ آیه را تفسیر نموده‌اند. در حالی که فقهای عظام ما افزون بر نصوص و ظواهر اوامر و نواهی این کلام الهی، از آیات قصص و امثال و مواظ و اخلاق... و حتی از سیاق و تقدیم و تاخیر کلمات و روش ترکیب و پیوستن آیات نیز احکام فراوانی را [با القای خصوصیات مورد و تنقیح مناط قطعی، بطور غیرمستقیم] در زمینه مسائل فقهی فردی و اجتماعی استخراج نموده‌اند، چنانکه از آیه: «و قال موسی لایخیه هرون اخلفنی فی قومی.» (اعراف، ۱۴۲) و نیز «فابعثوا احدکم بورقکم الی المدینه.» (کهف، ۱۹) بر مشروعیت خلافت و نیابت و وکالت و با آیه: «انّا ذهبنا نستبق» (یوسف، ۱۷) بر جواز مسابقات گوناگون بدون شرط بندی، با توجه به اصل عدم نسخ احکام شرعی، و همچنین از آیات: «ان الصفا والمروه من شعائر الله.» (بقره، ۱۵۸) و «محلّین رؤوسکم و مقصرین.» (فتح، ۲۷) بر وجوب شروع سعی از کوه صفا و افضل بودن حلق یا تیغ کشیدن بر سر مردان از تقصیر در مراسم عبادی حج با استفاده از تقدیم و تأخیر کلمات آیات مزبور، استناد فرموده‌اند.

مفسران بسیاری از آیات را نیز استطرادا در کتب آیات الاحکام خویش تفسیر نموده و شمار آیات مربوط به احکام را بالا برده‌اند. چنانکه مرحوم استاد محمد خزائلی در کتاب فارسی «احکام قرآن» خود حدود ۷۵۰ آیه را گرد آورده است.

امروزه با بهره‌گیری از امکانات جدید به وسیله جمعی از پژوهشگران، معلوم شد که ۲۲۰۰ آیه به انحاء گوناگون در خدمت فقه و اصول قرار دارد. (جمعی از دانشمندان، ۱۳۷۵، ۴)

از این رو می‌توان دریافت روایاتی که در کتاب شریف کافی و تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۰ و نیز بحار، ج ۲۴، ص ۳۰۵ و ج ۸۹، ص ۷۴. از معصومین نقل شده که به احادیث ترییع و تثلیث قرآن معروفند ناظر به تقسیم عددی آیات نیست؛ بلکه در مقام بیان محتوای کلی و موضوعات اصلی قرآن با اعتبار معناست و به هیچوجه مقدار کمی حقیقی منظور نخواهد بود.

چنانکه از حضرت علی (علیه السلام) باز گو کردند که فرمود: «نزل القرآن اثلاثا: ثلث فینا و فی عدونا و ثلث سنن و امثال و ثلث فرائض و احکام.» کتاب آسمانی قرآن در سه بخش عمده نازل شده یک سوم پیرامون ما خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله) و دشمنان ما؛ و یک سوم درباره روشهای اخلاقی و تربیتی و قصص و امثال؛ و یک سوم برای بیان واجبات و احکام دینی.

روشهای قرآن در بیان احکام

بدون تردید قرآن کلام الهی است. که از ناحیه شارع حکیم صادر شده و به نقل متواتر بی‌هیچ‌گونه تحریف به زیاده و نقصان بدست ما رسیده است، و از نظر فصاحت (زیبایی الفاظ یا خوب سخن گفتن) و بلاغت (رسائی و گیرائی معنی یا سخن خوب گفتن) معجزه بودن این کتاب مقدس آسمانی قطعی است. که در میان فریقین از صدر اسلام تاکنون، به عنوان نخستین، مستندترین، جامع‌ترین، و قوی‌ترین منبع نقلی برای تبیین عقاید، اخلاق و احکام اسلامی به رسمیت شناخته شده است.

برخلاف پندار برخی عالمان دینی یعنی محدثان متحجر افراطی سنی و اخباریان تندرو و ساده لوح شیعی، که تنها با لقلقه زبان و قرائت ساده قرآن به عنوان اوراد مقدس اکتفا کرده بودند، مجتهدان و اصولیان روشن بین ما با الهام از آیه شریفه: « افلا یتدبرون القرآن و لو کان من عند غیر الله لوجدوا فیهِ اختلافاً کثیراً. و اذا جائهم امر من الامن و الخوف اذاعوا به و لو ردوه الی الرسول و الی اولی الامر منهم لعلمه الذین یتستنبطونه منهم و لولا فضل الله علیکم و رحمه لا تبعتم الشیطان الا قلیلاً. » (نساء، ۸۵، الی ۸۶) آیا در قرآن تدبر و موشکافی نمی‌کنند که اگر از ناحیه جز خدا بود هر آینه در آن اختلاف زیادی [از جهت محتوی و سبک بیان] می‌یافتند. منافقان هرگاه به امری از ایمنی و نگرانی روبرو می‌شوند بدون بررسی آنرا پخش می‌کنند و اگر آن را به پیامبر و نیز ولی امر خودشان ارجاع می‌دادند هر آینه واقعیت امر را کسانی از ایشان که استنباط می‌کنند می‌دانستند که اگر لطف و عنایت خدا [در تعیین پیامبر، ولی امر و مستنبط احکام] نبود، هر آینه جز اندکی از شما از شیطان پیروی می‌کردید.

در مقام استنباط و استخراج آب زلال احکام از سر چشمه اصلی شریعت یعنی کتاب و سنت بر آمدند و با تحصیل مقدمات علمی و عملی اجتهاد به بذل جهد و طاقت و تلاش و جدیت تمام به قرآن رو آوردند و همانند مغنی ورزیده با استفاده از رهنمودهای اهل بیت عصمت و دلائل عقلی و شواهد علمی با موشکافی و باریک بینی منحصر به فرد خویش و استمداد از ملکه قدسیه اجتهاد و دقت و احتیاط با مطالعه و تدبر در ظواهر آیات نورانی قرآن و عبور دادن اندیشه به اعماق آن، مسائل فقهی را در زمینه عبادات، معاملات، احکام و سیاسات، بیرون آوردند، و تشنگان معرفت و آب گوارای حیات دینی را سیراب کردن و با پایه گذاری این سیره عقلایی و گشودن باب اجتهاد،

جاودانگی قرآن و پویایی و پایایی اسلام ناب محمدی را تضمین کردند. و به تعبیر مولوی پرتو افشانی خورشید قرآن را جاودانه ساختند: (جعفری، ۱۳۵۲، ج ۱، ۲۶، ۹۰)

تا قیامت میزند قرآن ندا
کای گروه جهل را گشته فدا
من کلام حقم و قائم به ذات
قوت جان جان و یاقوت زکات
نور خورشیدم فتاده بر شما
لیک از خورشید نا گشته جدا

از این رو کتاب خدا نخستین حجت و دلیل معتبر شرعی نقلی قطعی الصدور و ظنی الدلاله می باشد که فقیه جامع الشرایط باید به آن مراجعه نماید و در باور صاحب نظران روش قرآن در بیان احکام دین، به شرح ذیل قابل دسته بندی است:

۱- احکام جزئی تفصیلی: در این گونه آیات احکام خاص مربوط به موضوعات ویژه، به صورت روشن بیان شده نظیر آیات: «وإذا قمتم إلى الصلاة فاغسلوا وجوهكم وایدیکم الی المرافق و امسحوا بروسکم و ارجلکم الی الکعبین» (مانده، ۶)

«حرمت علیکم امهاتکم و بناتکم و اخواتکم و عماتکم و خالاتکم و بنات الاخ و بنات الاخت و امهاتکم اللاتی ارضعنکم و اخواتکم من الرضاعه و امهات نسائکم و ربائبکم اللاتی فی حجورکم من نسائکم اللاتی دخلتم بهن فان لم تكونوا دخلتم بهن فلا جناح علیکم و حلال ابنائکم الذین من اصلابکم و ان تجمعوا بین الاختین الا ما قد سلف ان الله کان عفورا رحیما.» (نساء، ۲۳)

«انما جزاء الذین یحاربون الله و رسوله و یسعون فی الارض فساد ای یقتلوا او یصلبوا او تقطع ایدیهم و ارجلهم من خلاف او ینفوا من الارض ذالک لهم خزی فی الدنیا و لهم فی الاخره عذاب عظیم، الا الذین تابوا من قبل ان تقدروا علیهم فاعلموا ان الله غفور رحیم.» (مانده، ۳۳ الی ۳۴)

۲- احکام جزئی اجمالی: مانند: «و اقیموا الصلوه و اتوا الزکوه و اركعوا مع الراكعین» (بقره آیه ۴۳) «واحل الله البیع و حرم الربوا ...» (بقره، ۲۷۵)

«یا ایها الذین امنوا کتب علیکم القصاص فی القتلی الحر بالحر و العبد بالعبد و اللانی بالانی ...» (بقره، ۱۷۸) در اینگونه آیات دستور کلی و مبهم در موارد خاص نماز، زکات، نماز جماعت حلیت و حرمت بیع و ربا و لزوم قصاص و ... آمده که از اینگونه احکام به عنوان مسائل فقه تعبیر می گردد که بسیاری از مسائل اعتقادی و اخلاقی و اجتماعی قرآن نیز با این شیوه بیان شده است، که نیاز به شرح و تفصیل بیشتر دارد که فقه القرآن عهده دار آن است. و سنت یعنی قول و فعل و

تقریر یا امضا و تأیید و سکوت معصومین (علیهم السلام) به عنوان متمم و مکمل و مبین و مفسر احکام یاد شده در قرآن کریم مطرح است که ضرورت وجود امام معصوم زمان (ع) و جانشین عام و خاص او را در هر عصر و زمان عقلا و شرعا مسلم می‌نماید.

۳- احکام کلی و عام: که به منزله قانون اساسی اسلام است و دستورات صادره چنان جامع و کلیدی است که باید در همه ابواب فقهی یا غالب موارد احکام جریان یابد و به عبارت دیگر متعلق مخصوص و موضوع خاص ندارد، و از اینگونه آیات احکام با عنوان «قواعد فقه» نام برده می‌شود مانند آیات: «لا یکلف الله نفسا الا وسعها الا و سعها لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت...» (بقره، ۲۸۶) و نیز آیات ۲۳۳ بقره و ۱۵۲ انعام و ۴۲ اعراف و ۶۲ مؤمنون و ۷ طلاق، که دلالت بر اصل نفی تکلیف مالا یطاق می‌نماید و یا آیه: ما یرید الله لیجعل علیکم من حرج... (مائده، ۶) و آیات ۷۸ حج، ۶۱ نور، ۱۷ فتح که بر قاعده نفی حرج و تحمل زحمت و فشار طاقت فرسا، در دین دلالت دارند.

همچنین آیه: «ولن یجعل الله للکافرین علی المومنین سیلا» (نساء، ۱۴۱) که نفی سبیل و سلطه و حاکمیت کفار رابر مسلمین اعلام می‌نماید. و نیز آیه: «و لا تزر وازره وزر اخری» (انعام، ۱۶) و آیات ۱۵ اسراء، ۱۸ فاطر، و ۳۸ نجم که رفع مسئولیت جزایی افراد را در مقابل جرم دیگران، یا اصل شخصی بودن جرم و مجازات را، بیان می‌نماید.

وجود اینگونه آیات در آیات الاحکام قرآن کریم که به فرموده مقدس اردبیلی فراوان در قرآن به چشم می‌خورد آنجا که می‌نویسد: فان اکثر الایات المستنبطه منها الاحکام فی غایه الاجمال و نما یفهم تفصیلا من الاجماع و الاخبار. (محقق اردبیلی، ۱۳۷۵، ج ۱، ۱۷۷) وظیفه فقیهان متعهد رادر دوره غیبت خورشید امامت سنگین می‌نماید که منطبق با ضرورت زمان و مقتضیات و نیازمندی آن با ژرفنگری و تأمل در آیات احکام و مسائل جدیدی را استنباط و با مراجعه به آراء مفسران گذشته و تأمل در علوم روز به انتخاب نظریه احسن همت گماردند، چنانکه خداوند می‌فرماید: «والذین اجتنبوا الطاغوت ان یعبودها و انابوا الی الله لهم البشری. فبشر عباد الذین یستمعون القول فیتبعون احسنه اولئک الذین هدینهم الله و اولئک هم او لو الالباب.» (زمر، ۱۷ الی ۱۸) و آنان که از پرستش طاغوت دوری گزینند و به خدا رو آورند، برایشان نوید می‌باشد. پس [ای پیامبر] مژده ده به بندگانم که همه سخنان را می‌شنوند و نیکوترین را کزینش می‌کنند، اینان کسانی‌اند که خداوند هدایتشان فرمود و ایشان همان خردمندانند.

بنابراین بر عهده فقیهان ماست که در بیان احکام قرآن به قالبها و مصادیق عالمان گذشته

که موضوعات فقهی را متناسب با زمان خویش استخراج می‌کردند قانع نباشد. چه اینکه قرآن برای هدایت همه عصرها و نسلها نازل شده و به تعبیر ابن عباس مفسر بزرگ شیعی «القرآن یفسره الزمان» گذشت زمان قرآن را تفسیر می‌نماید، و به همین دلیل مفسر نامی معاصر علامه طباطبائی (رحمه الله علیه) پیشنهاد فرموده است که با توجه به پیشرفت طبیعی علوم در تفسیر قرآن هر دو سال یکبار باید تجدید نظر گردد. بعنوان مثال در بیان مصادیق نفی سبیل همانند گذشتگان نباید محدود به جنگ و جهاد با کفار و یا جدال به احسن شود بلکه شاید امروزه تاسیس بانک مشترک اسلامی و تشکیل اتحادیه های اقتصادی و سازمانهای مشترک سیاسی اجتماعی در میان ملل اسلامی در پیشگیری از سلطه بیگانگان بر مسلمانان مثمرتر باشد.

و یا در تعیین مصادیق باقیات الصالحات که در گذشته به آب انبار و حمام و کاروانسراها تفسیر می‌شد در عصر حاضر از سد سازی و مدرسه و دانشگاه و کانونهای فرهنگی اسلامی و... به عنوان نمونه‌های بارز باقیات صالحات نباید غفلت نمود.

روش نگارش فقه القرآن

چنانکه می‌دانیم خداوند منان در آغاز نزول وحی به پیامبر بزرگ اسلام پس از بسمله آیه مبارکه «اقرا باسم ربك الذی خلق» (علق، ۱) یعنی بنام و یاد پروردگارت که هستی را آفرید بخوان، را به عنوان نخستین فرمان قرآن و پیام آسمانی اسلام فرو فرستاد و در آغاز سوره طور فرمود: «و الطور و کتاب مسطور فی رق منشور» سوگند به کوه طور و قسم به کتاب نوشته شده در برگهای پراکنده و نشر یافته، و نیز در آغاز سوره‌ای که از ناحیه پیامبر امی قلم نامگذاری شده می‌خوانیم: ن. ولقلم و ما یسطرون. سوگند به مرکب و خامه و ابزار نگارش و آنچه می‌نویسند. که در این دو آیه خداوند حکیم به سه پدیده مهم نوشت افزاری که در پیدایش کتاب با هم ارتباط و پیوند نزدیکی داشته و دارند موضوع قسم قرار داده است و اهمیت کتاب و کتابت را به جهانیان به ویژه مسلمانان گوشزد فرمود. و خداوند متعال در کنار معجزات فراوان دیگر حضرت خاتم النبیین (صلی الله علیه و آله) قرآن یعنی کتاب خواندنی را معجزه جاودانه و سند دائمی صدق ادعای نبوت و خاتمیت پیامبر اسلام برای همه مردمان در هر زمان و مکان قرار داد، و آن را مکرر کتاب حکیم، کتاب کریم و کتاب عزیز خوانده است.

قرآن مجید با این تعبیرات نورانی به عالمان دینی توجه داد که نگارش و نگاشته را به عنوان مؤثرترین و مطمئن‌ترین وسیله انتقال دانش و فرهنگ و تمدن بشری و آموزش و گسترش علوم دینی و یافته های علمی بشمار آورند و با نگرش و مطالعه و نگارش کتابها و حفظ و نگهداری کتابخانه‌ها دین خود را به جامعه انسانی و نسلهای آینده ادا نمایند.

خوشبختانه مسلمانان نخستین به خاطر احترام خاصی که برای قرآن قائل بوده‌اند با رو آوردن به این کتاب محکم منثور و منظوم آسمانی به استخراج و استنباط احکام اعتقادی، اخلاقی و فقهی پرداخته‌اند. و باتدبر و تفکر در آیات الاحکام با جدیت تمام جهاد و اجتهاد نموده و آثار مکتوب گرانقدری از خود به یادگار گذاشته‌اند و افزون بر تفاسیر متنوع عمومی قرآن که آمار آنها را بیش از سه هزار عنوان اعلام کرده‌اند [که مؤلفان اینگونه تفاسیر نیز در ضمن شرح و بیان آیات با برکات، به تفسیر فقهی و بیان احکام مستنبطه پرداخته‌اند]. نخستین نوشتار در این زمینه با عنوان آیات الاحکام، بوسیله محمد بن سائب کلبی کوفی متوفای (۱۴۶ق) از شاگردان امام باقر و صادق علیهما السلام نگارش یافت، که به گزارش ابن ندیم در «الفهرست» آنرا از ابن عباس یکی از مفسران معروف صحابه روایت کرده است. کتاب «احکام القرآن» محمد بن ادریس پیشوای شافعیان متوفای (۲۰۴ه ق) در سن ۵۴ سالگی نخستین اثر غیر شیعی در این زمینه است که برای اولین بار بوسیله ابوبکر احمد بن حسین بیهقی صاحب «السنن الکبری» در گذشته (۴۵۸ه ق) تنظیم و اخیراً در ۲ جلد به چاپ و زیور طبع آراسته گردید. (امین، بی تا، ۱۲۷ - صدر، بی تا، ۳۲۱)

افزون بر کتابهای یاد شده آثار فراوانی پیرامون تفسیر آیات الاحکام معروفند. که مرحوم آیه الله العظمی مرعشی (رحمه الله علیه) در مقدمه مسالک الافهام فاضل جواد و نیز تفسیر شاهی افزون بر شصت اثر را معرفی فرموده‌اند. و نیز دانشمند معاصر محمد علی حائری چرم‌آباد فهرست بیش از ۳۰ عنوان از این کتابها را در مجله تراثنا سال چهارم شماره ۱۵ - ۱۹ آورده است. مصنفان بزرگوار اینگونه آثار دو روش عمده را بشرح ذیل در تألیف و تنظیم تفاسیر یاد شده در پیش گرفته‌اند:

الف) روش ترتیبی: دسته بندی آیات احکام به روش تفاسیر معمولی که به ترتیب فعلی مصحف عثمانی سوره ها و آیات قرآن کریم که از سوره فاتحه‌الکتاب آغاز و به سوره ناس پایان می‌پذیرد، و مفسر تنها آیات وارده را به بحث می‌کشد؛ که این روش برای فقه پژوهان

مشکلاتی را در برداشته و دارد. اغلب تفاسیر پیرامون آیات احکام برادران اهل سنت با این روش نگاشته شده که معروف ترین آنها عبارتند از «احکام القرآن جصاص»، ابوبکر احمد بن علی رازی حنفی متوفای (۳۷۰ق) در ۳جلد و «احکام القرآن ابن عربی»، ابوالحسن محمد بن عبدالله اندلسی مالکی متوفای (۵۴۲ق) در ۴جلدو در شیعه مرحوم آقا محمد حسین طباطبائی یزدی متوفای (۱۳۸۶ هـ ق) تفسیر تطبیقی آیات الاحکام خود را به ترتیب سوره نگاشته که جلداول آن در نجف اشرف چاپ شده است.

ب) روش موضوعی: دسته بندی آیات و مطالب به ترتیب ابواب و موضوعات فقهی که از زمان محقق حلی جعفر بن حسن متوفای (۶۷۶ هـ ق) به چهار بخش عمده عبادات که رابطه بنده را با رب العباد بیان کرده و شامل ۱۰ کتاب و مربوط به امور اخروی، و سه بخش دیگر مربوط به امور دنیوی عباد می باشد که در صورت نیاز آنها به لفظ و قرداد دو طرفه، عقود با ۱۵ کتاب و اگر وقوع آن نیاز به قرارداد یک طرفه داشته باشد ایقاعات با ۱۱ کتاب و اگر در اجرای آنها نیاز به قرارداد عقد لفظی نباشد احکام و سیاسات نام می گیرد که دارای ۱۲ کتاب است. در این کتابها آیات الاحکام وارده در بخشهای متنوع (عبادات، معاملات و احکام) از طهارت تادیات بدون در نظر گرفتن ترتیب سوره، و آیات کلام الله مجید طبقه بندی شده و تفسیر فقهی هر آیه متناسب با موضوعات احکام شرعی و در ضمن هر مسأله فقهی تفسیر و مورد بررسی قرار گرفته است که در اکثریت قریب به اتفاق تفاسیر آیات الاحکام دانشمندان شیعه این روش پسندیده موضوعی پی گیری شده است؛ اگرچه غالباً به عنوان تیمن و تبرک کتاب خود را با سوره حمد آغاز کرده اند البته کتاب آیات الاحکام شافعی به ترتیب ابواب فقهی گردآوری شده است.

معروفترین تفاسیر فقهی غیر امامی

بدیهی است که فقیهان دیگر مذاهب اسلامی نیز در تألیف تفاسیر فقهی به سهم خود کوتاهی نکرده اند و پس از شیعیان و پیروان مکتب اهل بیت به تفسیر و تشریح آیات احکام قرآن بر طبق مبانی اصولی و فقهی خود همت گماشته اند که در آغاز این بحث به برخی از مشهورترین آنها اشاره می شود تا حقی از دیگر خدمتگزاران به اسلام و قرآن تزییع نگردد.

۱- احکام القرآن، محمد بن ادريس شافعی متوفای (۲۰۴ ق) که بوسیله ابوبکر احمد بن حسین بیهقی نیشابوری (م ۴۵۸ ق) مؤلف «السنن الکبری» گردآوری گردید و به عنوان قدیمی ترین

فقه القرآن شافعیان در دو جلد منتشر شده است.

- ۲- احکام القرآن، تألیف ابوالحسن علی بن محمد طبرسی معروف به کیاهراسی (م. ۵۰۴ ق) که مهمترین کتاب در فقه القرآن نزد شافعیان به شمار می‌آید و در ۴ جلد چاپ گردید.
- ۳- احکام القرآن، ابوبکر احمد بن علی رازی معروف به جصاص (م. ۳۷۰ ق) که ۳ جلد منتشر شد و معتبر و مشهورترین کتاب فقه القرآن در میان حنفیان به شمار می‌آید.
- ۴- احکام القرآن، ابو جعفر احمد بن محمد الطحاوی (م. ۳۲۱ ق) نخستین کتاب فقه القرآن حنفیان به شمار می‌آید که از اعتبار ویژه‌ای برخوردار است.
- ۵- احکام القرآن، قاضی ابوبکر محمد بن عبدالله بن احمد اندلسی معروف به ابن العربی (م. ۵۴۳ ق) معتبر و معروفترین کتاب فقه القرآن در میان مالکیان شناخته می‌شود و در ۴ جلد انتشار یافت.
- ۶- الجامع لاحکام القرآن، ابو عبدالله محمد بن احمد انصاری قرطبی (م. ۶۷۱ ق) از مفصل‌ترین تفاسیر فقهی اهل سنت و مذهب مالکیان است که در ۲۰ جلد به چاپ رسیده، و محمد کریم را حج آن در هجده جلد خلاصه به نام «مختصر تفسیر القرطبی» منتشر نمود و نیز توفیق الحکیم آنرا در یک جلد به عنوان «مختار تفسیر القرطبی» به چاپ رساند.
- ۷- جامع القرآن، قاضی ابوبکر محمد ابو جعفر محمد بن جریر طبری املی (م. ۳۱۰ ق) که به تفسیر طبری و ام التفاسیر معروف است که در ۱۲ جلد منتشر و به زبانهای فارسی و انگلیسی و فرانسوی ترجمه گردید که مؤلف در آغاز پیرو مذهب شافعی بود و سپس مکتب فقهی خاصی را بنیان نهاد که بعد از قرن چهارم و به رسمیت یافتن مذاهب اربعه منقرض شده است.
- ۸ - فتح القدیر، تألیف محمد بن علی بن محمد شوکانی (م. ۱۲۵۰ ق) که در ۵ جلد منتشر شده و با اینکه مؤلف شیعه زیدی مذهب می‌باشد نظرات فقهی مذاهب چهارگانه اهل سنت را نقل و با روش سنیان تفسیر فقهی آیات را بیان می‌کند؛ و احکام القرآن، نواب حسن خان صدیق (م. ۱۳۰۷ ق) و احکام القرآن محمد علی صابونی و تفسیر آیات الاحکام محمد علی السایس تفاسیر فقهی معروف اهل سنت در دوره معاصر بشمار می‌آید.

فقه القرآن و شیعیان

گرچه شیعیان از زمان صادقین (علیهم السلام) به تفسیر فقهی قرآن روی آورده‌اند ولی

در قرون بعدی نیز فقیهان ما سهم فراوانی را در رویکرد به « فقه القرآن » به خود اختصاص داده‌اند که بر غنای فقه پویای ما افزوده است.

افزون بر تفاسیر جامع التبیان شیخ طوسی، مجمع البیان علامه طبرسی به عربی و تفسیرهای «اثنی عشری» حسین الحسینی و تفسیر جامع سید ابراهیم بروجردی از معاصران که احکام فقهی را در تفسیر آیات الاحکام به تفصیل و گسترده آورده‌اند، و نیز ده‌ها عنوان کتاب نفیس خطی آیات الاحکام که متاسفانه تاکنون چاپ نشده‌اند. (ر.ک. به کتابشناسی آیات الاحکام، محمد علی هاشم زاده . و فقه القرآن فی التراث الشیعی، مقالات کنگره محقق اردبیلی ج ۱ ص ۷۱۵-۷۸۶ به قلم محمد علی حائری خرم آبادی) کتابهای فراوانی دیگری در زمینه تفسیر فقهی آیات الاحکام در قرآن در دسترسی ما قرار دارد که برخی از آنها به ترتیب تاریخ تألیف در ذیل برای قرآن پژوهان معرفی می‌گردد:

- ۱- فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام، قطب الدین سعید بن هبه الله راوندی کاشانی، (م. ۵۷۳ق) قم، مکتبه آیه الله مرعشی، ۱۳۹۷ ق در ۲ جلد، عربی.
- ۲- کنز العرفان فی فقه القرآن، شرف الدین مقداد بن عبدالله سیودی (م. ۸۲۶ ق) تهران، مکتبه المرتضویه، ۱۳۸۴ ق در ۲ جلد، عربی.
- ۳- تفسیر شاهی، امیر ابو الفتح حسینی گرگانی، (م. ۹۷۶ ق)، ۱۳۸۰ ق چاپخانه سروش در ۲ جلد، فارسی.
- ۴- زبده البیان فی تفسیر آیات احکام القرآن، محقق مدقق احمد بن محمد اردبیلی، (م. ۹۹۳ ق) تهران مکتبه المرتضویه، در ۱ جلد، عربی.
- ۵- مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین، بها الدین محمد معروف به شیخ بهائی (م. ۱۰۳۰ ق) تهران چاپ سنگی در ۱۰۷ صفحه، عربی.
- ۶- مسالک الافهام الی آیات الاحکام، فاضل جواد کاظمی، (م. ۱۰۶۵ ق) تهران، مکتبه المرتضویه، در ۴ جلد، عربی.
- ۷- فلائد الدرر فی بیان آیات الاحکام بالاثر، شیخ احمد بن اسماعیل جزائری (م. ۱۱۱۵ ق) نجف اشرف، ۳ جلد، عربی .
- ۸- تفسیر آیات الاحکام، سید محمد حسین طباطبائی یزدی، (م. ۱۳۸۶ ق)، نجف، ۱ جلد، عربی.
- ۹- احکام قرآن، استاد محمد خزائلی، تهران، انتشارات جاویدان، ۱۳۶۱ جلد، فارسی.

- ۱۰- بدایع الکلام فی تفسیر آیات الاحکام، شیخ محمد باقر ملکی میانجی، متولد (۱۳۲۴ ق) بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۰ ق ۲ جلد، عربی.
- ۱۱- آیات الاحکام، سید احمد میر خانی تهرانی، (م. ۱۴۱۴ ق) تهران، ۱۳۶۶-۱۳۷۰ در ۵ جلد فارسی.
- ۱۲- اقصی البیان فی آیات الاحکام شیخ مسعود بن حیدر سلطانی گرمرودی، (م. ۱۴۱۵ ق) قم ۱۳۹۴ ق در ۲ جلد، عربی.
- ۱۳- فقه القرآن، شیخ محمد بن علی یزدی اصفهانی متولد (۱۳۱۰)، قم، اسماعیلیان در ۲ جلد، عربی.
- ۱۴- آیات الاحکام، علی بن ابراهیم استرآبادی، تهران، مکتبه المعراجی، بی تا.
- ۱۵- آیات الاحکام، کاظم مدیر شانه چی (م. ۱۳۸۱)، تهران، سمت، ۱۳۷۸، ۱ جلد، فارسی.
- ۱۶- آیات الاحکام، ابوالقاسم گرگی، تهران، میزان، ۱۳۸۳.
- ۱۷- آیات الاحکام، اکبر نائب زاده، تندر، ۱۳۸۳.
- ۱۸- آیات الاحکام، سید محمدرضا غیائی کرمانی، انصار المهدی، ۱۳۸۳.
- ۱۹- آیات الاحکام، سید خلیل قبله ای خوئی، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- ۲۰- تفسیر جامع آیات الاحکام، زین العابدین قربانی لاهیجی، تهران، سایه، ۱۳۸۴، ۱۲ جلد، فارسی.

کتاب اربعه در آیات الاحکام

چنانکه می دانیم در رشته های مختلف علمی کتاب های جامع و مفیدی وجود دارد که در طول قرون مورد مراجعه و مستند اهل علم و خبرگان هر فن قرار گرفته که سرآمد آثار پیشین و نقطه اوج پیشرفت آن رشته به حساب می آیند که در السنه علما با الهام از سخن پیامبر اکرم که فرمود: *إن الله تعالی اختار من کل شیئ اربعه* (شیخ صدوق، ۱۴۰۱، ج ۱، ۲۲۵) خداوند برتر از هر چیز چهار مورد را برگزید. از دیر باز چهار کتاب به عنوان پایه های اصلی شناخته شده و به عنوان کتب اربعه (نظیر این تعبیر در موارد عناصر اربعه، ائمه اربعه، اسفار اربعه و نواب اربعه، ادله اربعه، اصول اربعه، مذاهب اربعه، و غیره بکار گرفته شد که احتمالاً متأثر از آیه شریفه «منها اربعه حرم» سوره توبه آیه ۳۶ باشد. که از حرمت و قداست چهار ماه حرام: رجب المرجب، ذیقعد، ذیحجه، و محرم الحرام، سخن می گوید.) یا منابع چهارگانه در هر علم معروف است که در اغلب علوم قرنهای اخیر به عنوان

متون درسی و پژوهشی مورد بررسی و نقد و استفاده قرار گرفته است که به عنوان نمونه به برخی از آنها اشاره می شود :

به عقیده ابن خلدون کتاب «العمد» عبد الجبار معتزلی و شرح آن «المعتمد فی اصول الفقه» تألیف ابو حسین بصری متوفای (۳۳۶ ق) و کتاب «البرهان» امام الحرمین و «المستصفی فی علم الاصول» ابو حامد محمد غزالی متوفای (۵۰۵ ق) کتب اربعه اصولی اهل سنت به شمار می آمدند. (القنوجی، بی تا، ج ۲، ۲۷۷)

علامه شهید محمد باقر صدر(ره) در کتاب «دروس فی علم الاصول» کتاب های معتبر «معالم الدین» شیخ حسن صاحب معالم متوفای (۱۰۱۱ ق) و «القوانين المحکمه» محقق قمی متوفای (۱۲۳۱ ق) و «فرائد الاصول» شیخ اعظم انصاری، متوفای (۱۲۸۱ ق) و «کفایه الاصول» ملا محمد کاظم آخوند خراسانی متوفای (۱۳۲۹ ق) را کتب اربعه اصولی شیعه معرفی می نماید.

کتاب های «الکافی» محمد بن یعقوب کلینی متوفای (۳۲۹ ق) و «من لا یحضره الفقیه» شیخ صدوق محمد بن علی بن بابویه متوفای (۳۸۱ ق) و دو کتاب «التهدیب» و «الاستبصار» شیخ طوسی، محمد بن حسن متوفای (۴۶۰ ق) به کتب اربعه حدیث شیعی معروف است. (مطهری، ۱۳۴۹، ۶۹۶) و در میان کتب ادب عربی کتابهای: «ادب الکاتب» ابن قتیبه دینوری و «الکامل» مبرد و «البیان و التبیین» ابو عمر و جاحظ و نیز «نوادر» ابوعلی قالی کتب اربعه ادبی شناخته شده است.

مقام معظم رهبری مد ظلّه العالی نیز کتاب «فهرست» معروف به رجال نجاشی متوفای (۴۵۰ ق) را با سه اثر ارزنده شیخ طوسی به نامهای «الرجال» و «الفهرست» و «اختیار الرجال» به عنوان کتب اربعه رجالی معرفی نموده اند. (خامنه‌ای، ۱۳۸۶، ۱۴)

چنانکه بر محققان پوشیده نیست رشته احکام قرآن همانند سایر علوم اسلامی در آغاز بسیط و ساده بود و بتدریج همراه با سایر دانشها پیشرفت نمود و تألیفات فراوانی در این زمینه پدید آمد که از ترکیب و تصحیح و تنفیح کتب و مصنفات پیشین در فقه القرآن چهار کتاب اصلی پدید آمد که امروزه پایه اصلی این علم را تشکیل می دهد و همواره مورد مراجعه و مطالعه فقهای عظام بوده و هست و تاکنون جایگاه والای علمی خود را به عنوان کتاب مرجع در آیات الاحکام از دیدگاه شیعه در بین صاحب نظران حفظ کرده اند که ذیلاً به معرفی و ارزیابی اجمالی کتب اربعه آیات الاحکام معروف یاد شده می پردازم چنانکه کتابهای مشهور فقهی امامیه: شرایع محقق

حلی، لمعتین شهیدین، جواهر الکلام نجفی و مکاسب شیخ اعظم انصاری به عنوان کتب اربعه فقه جعفری معرفی شده است. (موسوی، بی تا، ۱۳۱ الی ۱۰۷) که امیدوارم نویسنده را بر این جسارت عفو فرمایند.

۱- **فقه القرآن فی آیات الاحکام** : تألیف علامه متبحر و فقیه محدث و مفسر محقق شیخ قطب الدین ابو حسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی کاشانی متوفای (۵۷۳ ق) که مدفن این ثقه جلیل القدر در صحن بزرگ حضرت معصومه (س) در قم مزار شیفتگان اهل بیت عصمت و طهارت می باشد. قطب راوندی از دانشمندان نامی ایران در قرن هفتم است که با نگارش بیش از ۶۰ اثر علمی خدمت بزرگی به جهان تشیع نمود و علامه دهخدا در لغتنامه خود عناوین ۳۰ کتاب این عالی مقام را همراه با این شعر او در مدح پیشوایان شیعه آورده: (دهخدا، ۱۳۳۹، ۳۴۹)

بنو الزهراء آباء الیتامی

اذا ما خوطبوا قالوا سلاما

هم حجج الله علی البرایا

فمن ناواهم یلق ائاما

فکان نهار هم ابدایاما

و لیلهم کما تدری قیاما

این کتاب اخیراً در ۲ مجلد از سوی کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی در قم منتشر شد که به اظهار خود مصنف در مقدمه کتاب نخستین اثر مدون مستقل جامع در شرح و تفسیر آیات احکام قرآن در شیعه است که فقه القرآن خوانده می شود. قطب الدین در این کتاب بیشتر تحت تاثیر دو کتاب «تبیان» و «استبصار» شیخ طوسی بنیانگذار حوزه نجف و نیز کتاب «الانتصار فی انفرادات الامامیه» تألیف سید مرتضی علی بن حسین موسوی متوفای (۴۳۶ ق) قرار داشته، و در بسیاری از مسائل از نظریات این دو عالم شیعی پیروی کرده بلکه گاهی بدون دخل و تصرف عبارات آن دو بزرگوار را که از مشایخ او بودند نقل نموده است و این بدان معنا نیست که مؤلف آراء جدیدی از خود ارائه نداده است.

مؤلف در این کتاب که به ترتیب ابواب فقهی از طهارت تا دیات تدوین نموده است. در عین اختصار نسبی، همه گفتنی ها را در باب احکام قرآن همراه با استدلال و موشکافی آورده و تلاش نموده همه اختلاف نظرها را در مسائل اختلافی بیاورد، و حداقل امکان به جمع بین آراء پرداخته، و در بسیاری از مسائل مختلف فیها به اختلاف آراء اصحاب ما پایان داده است.

او در این کتاب علاوه بر طرح مباحث اصولی و مباحث عقیدتی و سیاسی و نیز تاریخی مسائل اختلافی میان شیعه و سنی را بازگو و به تفصیل به نقد نظر مخالفان همراه با استدلال و

برهان پرداخته است. در پایان هر باب بخشی تحت عنوان الزیادات آورده که در آن نکات جالب ادبی و روائی را در قالب مسائل متنوع مربوط به موضوعات فقهی آورده که قابل تأمل است و همین ویژگیها است که مرحوم آیه الله مرعشی نجفی را وا داشت که در معرفی این کتاب بنویسد:

« وهذا السفر الجليل القليل المثل من اهم الزبر والاسفار المؤلفه في هذا الشأن فله دره و عليه اجره » (قطب راوندی، ۱۳۶۵، ج ۱۶) (همان، ج ۱۶، ۲۰. فاضل مقداد، ۱۳۶۵، ۲۶۴) مؤلف گرانمایه این کتاب را با بسمله و دعای قرآنی: رب زدنی علماً آغاز و با این جمله به پایان می‌برد که «والحمد لله وحده و الصلوه علی خیر خلقه محمد و آله من بعده.»

۲- کنز العرفان فی فقه القرآن: تألیف شرف الدین ابو عبدالله مقداد بن عبدالله بن

محمد حلّی السیوری مشهور به فاضل مقداد و فاضل سیوری منسوب به قریه سیور از قراء حله عراق متوفای (۸۲۶ ق) در نجف اشرف از فقها و متکلمان نامدار شیعه در قرن نهم و از شاگردان برجسته شهید اول محمد بن مکی (۷۸۶ ق) است که تألیفات زیادی در فقه، کلام، حدیث و علوم دیگر از خود به یادگار گذاشت که در اثر ارزنده خود به نام «اللوامع الالهیه فی المباحث الکلامیه» با احساس مسؤولیتی که نسبت به سرنوشت مسلمانان و مسائل اجتماعی و سیاسی آنان از استاد شهیدش به ارث برده بود صریحاً تفکیک دین را از سیاست نشدنی و غیر ممکن اعلام نمود و به این ترتیب افزون بر مقام علمی، جایگاه بلندی را در فقه حکومتی و سیاسی به خود اختصاص داد.

آنجا که می‌نویسد: «دین و حکومت دو همزاد و همراهند که یکی را بدون دیگری فایده‌ای نخواهد بود، مقتضای حکمت آن است که این دو در یک تن فراهم آیند و گرنه اگر عالم و مجتهد از حضور و آگاهی بر زمان و حاکمیت و ارائه فکر و نظر برای هدایت اجتماع جدا شود نقض غرض لازم می‌آید.» (فاضل مقداد، ۱۳۶۵، ۲۶۴)

کنز العرفان فاضل مقداد گنجینه شناخت در فهم قرآن می‌باشد که در میان شیعه و سنی همانند تفسیر مجمع البیان طبرسی و زبده البیان مقدس اردبیلی از شهرت خاصی برخوردار است که علاوه بر وجود بیش از ۲۳ نسخه خطی آن در کتابخانه‌ها مکرراً به زیور طبع آراسته گردید که کاملترین آنها با تصحیح محمد باقر بهبودی و تعلیق محمد باقر شریف زاده در سال (۱۳۸۴ ق) در ۲ جلد به وسیله مکتبه المرتضویه تهران منتشر شد.

مؤلف در این کتاب از مجمع البیان بسیار الهام گرفته و بر اساس طبقه بندی موضوعی برابر تقسیم بندی صاحب شرایع این اثر بدیع را با ۸ کتاب و یک مقدمه مرتب ساخت در هر باب آیات الاحکام را به اعتقاد شیعه نقل و بررسی و با تدبر عمیق و باریک بینی، فروعات فقهی را استخراج نموده چنانکه تنها از آیه ذین (بقره ۲۸۲) که شافعی از آن پنج حکم استخراج کرده بود ۲۱ حکم شرعی فرعی را پیرامون وام دادن مستدلا استنباط نمود.

فاضل سیوری در این اثر گرانقدر می‌کوشد با تعبیرهای فی الایه احکام، یا هنا مسائل و یا فروع دیدگاههای خود را با شماره بندی مطرح سازد که نشان از دقت نظر ایشان و عشق به دانش اندوزی دیگران است چون این شیوه دسته بندی مباحث علمی در یادگیری و به خاطر سپاری بسیار مؤثر می‌باشد. به عنوان نمونه مولف بزرگوار «فاضل مقداد» ذیل آیه ۴۲ از سوره نساء بعد از تفسیر جمله‌های آن می‌افزاید: و فی الایه احکام کثیره:

- ۱- تحریم السكر لكونه منافيا للواجب
- ۲- نقضه الوضوء
- ۳- ابطاله الصلوه
- ۴- وجوب قضاء صلوه وقعت حاله السكر
- ۵- كون عدم التعقل مبطلا للطهاره فيدخل فيه النوم و الاغماء و الجنون
- ۶- كون ذلك مبطلا للصلوه
- ۷- كون الجنابه ناقضه للوضوء
- ۸- كونها مبطله للصلوه
- ۹- كونها موجبه للغسل
- ۱۰- كون التيمم لا يرفع حدث الجنابه بل يبيح معها الصلوه
- ۱۱- احترام المساجد
- ۱۲- منع السكران و شبهه من دخولها
- ۱۳- منع الجنب من الاستقرار فيها
- ۱۴- تسويغ الجواز فيها
- ۱۵- كون الغسل رافعا لحكم الجنابه

۱۶- عدم افتقار الغسل الى الوضوء لقوله تعالى «حتى تغسلوا» و الاكان بعض الغايه غايه و هو باطل.

۱۷- تسويغ التيمم

۱۸- كونه بحيث يقع بدلا من كل واحد من الوضوء و الغسل

۱۹- اباحتها حال المرض المتضرر باستعمال الماء

۲۰- كونه مباحا اما للعجز عن الماء بالضرر من استعماله او لعدمه

۲۱- كون وجود الماء ناقضا للتيمم

۲۲- كون الغائط ناقضا للوضوء، موجباله

۲۳- كون الجنابه تقع بمجرد الوطى من غير انزال

۲۴- وجوب كون التيمم بالتراب

۲۵- جوازه بالحجر الصلب بصدق اسم الصعيد عليه

۲۶- وجوب كون الصعيد طاهرا

۲۷- وجوب كونه مباحا

۲۸- وجوب مسح الوجه و اليدين

۲۹- كون الوجه يراد به بعضه لمكان الباء عند القائل بذلك و كذا اليد لعطفها على الوجه

۳۰- وجوب الابتداء بمسح الوجه لفاء التعقيب

۳۱- وجوب الابتداء الموالاة ان قلنا الامر للفور

همین ویژگی‌ها بود که توجه عالمان گذشته را به این کتاب معطوف کرده بود و به عنوان یک اثر مختصر جامع منظم و مفید در آیات الاحکام در بین صاحب‌نظران جاودانه ساخت. و بخاطر همین بود که بوسیله امیر ابو الفتح سید محمد حسینی جرجانی معروف به تاج سعیدی متوفای (۹۷۶ ق) (۹۵۰ و ۹۸۶ ق) به فرمان شاه تهماسب اول صفوی به فارسی برگردانده شد و کتابی به نام تفسیر شاهی در ۲ جلد به صورت ترجمه آزاد نگاشت که اخیرا چاپ شده است. و بسیاری از کتاب‌هایی که در باب آیات الاحکام بعد از آن تالیف شده شرح و تعلیق و ترجمه این کتاب و یا زبده البیان محقق اردبیلی بشمارمی‌آید. به نوشته آیه الله مرعشی (ره) این کتاب به اردو نیز ترجمه شده است آنجا که می‌فرماید: «و عندی انه مع و جازته من احسن ما دون بین الفريقین فی هذا الشان و رایت ترجمته بالفارسیه و الاردوئیة.» (فاضل جواد، ۱۳۶۵، ج ۱، ۹۰)

۳- زبده البیان فی تفسیر آیات الاحکام: تألیف عالم ربانی محقق اردبیلی احمد بن محمد که از کثرت تقوی و زهد به مقدس اردبیلی معروف می‌باشد. از فقها و مصلحان بزرگ شیعه و از مفاخر دانشمندان معقول و منقول عهد صفوی در قرن دهم هجری است که به نوشته علامه مجلسی به افتخار ملاقات امام زمان - عجل الله تعالی فرجه الشریف - نائل آمد و در زهد و ورع، امانت و دیانت و ولایت اهل بیت ضرب المثل بود و در عین حال به سیاست بی توجه نبود و با شاه عباس اول مکاتباتی داشت. (جلالی شاهرودی، بی‌تا، ۶۹)

علی رغم اینکه کتباً از سوی او به ایران دعوت شده بود، حاضر نشد توفیق مجاورت ائمه اطهار (علیهم السلام) را در عتبات عالیات از دست بدهد، و سرانجام در ماه صفر (۹۹۳ ق) در نجف اشرف در گذشت و در ایوان طلای حضرت علی (ع) به خاک سپرده شد چنانکه درباره او سروده‌اند: (سجادی، ۱۳۶۲، ۱۵)

و الار دبیلی من الاعاظم منه استجاز صاحب المعالم
مقدس ذو ورع و عفة وفاته فی الالف الا السبعة

زبده البیان مشهورترین کتاب در آیات الاحکام در بین فریقین می‌باشد که مؤلف گرانقدر در سال ۹۸۹ ق از تالیف و نگارش آن فراغت یافت، او در این کتاب علاوه بر استخراج فروع و تفهیم از آیات قرآن مجید کو شید نکات ادبی و جنبه های بلاغی آیات الهی را مورد بحث و پژوهش قرار دهد و همین کار بر دشواری و پیچیدگی متن افزود و به همین جهت تعلیقه‌های فراوانی بر آن نگاشته شد که معروفترین آنها از این قرار است:

۱- التعلیقه علی زبده البیان فی احکام القرآن، تألیف امیر فیض الله بن عبدالقاهر حسینی تفرشی از شاگردان مقدس اردبیلی که در سال (۱۱۰۵ ق) در گذشته است.

۲- التعلیقه علی زبده البیان فی آیات الاحکام، تألیف سید امیر فضل الله استرآبادی متوفای قرن ۱۱.

۳- التعلیقه علی زبده البیان فی آیات الاحکام، تألیف ملا محسن فیض کاشانی، محمد بن مرتضی متوفای (۱۰۹۱ ق).

۴- التعلیقه علی زبده البیان فی آیات الاحکام، تألیف سید نعمه الله موسوی جزائری متوفای (۱۱۱۲ ق).

۵- التعلیقه علی زبده البیان فی آیات الاحکام، تالیف مولی محمد بن عبد الفتاح تنکابنی مشهور به سراب متوفای (۱۱۲۴ ق).

۶- التعلیقه علی زبده البیان فی آیات الاحکام، تالیف امیر بهاءالدین محمد باقر مختاری حسینی نائینی سبزواری متوفای اواسط قرن ۱۲ هجری.

۷- تحصیل الاطمینان فی شرح زبده البیان فی احکام القرآن، تالیف امیر محمد ابراهیم حسینی تبریزی قزوینی، متوفای (۱۱۴۹ هجری) که در کتابخانه او ۱۵۰۰ جلد کتاب خطی بود.

۸ - مفاتیح الاحکام، سید محمد سعید بن قاسم طباطبائی قهبائی (۱۰۹۲ ق) که شرح استدلالی زبده است.

دانشمند معاصر دکتر سید جعفر سجادی که ترجمه و تلخیص زبده البیان را نگاشته بخاطر مشکل بودن و عام نبودن عبارات مباحث ادبی کتاب از آن صرف نظر نموده است. به خاطر اقبال صاحب نظران، این کتاب گران سنگ مکرراً در ایران چاپ شد که چاپ نخستین آن در سال (۱۳۰۵ ق) و دوباره به سال (۱۳۸۶ ق) تجدید چاپ گردید، و اخیراً نیز به وسیله کنکره بزرگداشت محقق اردبیلی در قم به سال (۱۳۷۵) شمسی به صورت نفیسی در ۲ جلد چاپ شده و در اختیار علاقمندان قرار گرفت.

مقدس اردبیلی در این کتاب چنانکه از نامش پیداست در عین گزیده بودن به نقل و نقد بررسی آراء فقهی شیخ طبرسی (م. ۵۴۸ ق) در مجمع البیان و جارالله زمخشری (م. ۵۳۸ ق) در تفسیر کشاف، و نظرات قاضی بیضاوی (م. ۶۸۵ ق) و گاهی نظرات امام فخر رازی (م. ۶۰۳ ق) پرداخته و با رعایت اصول علمی و عملی این اثر بی نظیر را در تفسیر آیات احکام پدید آورد. گرچه محقق در این اثر گراندقدر بیش از ۴۰ مورد به بحث‌های کلامی نظیر: امامت، عصمت، ولایت، احباط و تکفیر و غیره پرداخته است. [که این رویکرد حاکی از احساس مسئولیت ایشان نسبت به مسائل اعتقادی، عشق به اهل بیت، و حسن نیت او می‌باشد.] ولی جهت‌گیری کلی این کتاب تفسیر اجتهادی آیات احکام قرآن کریم است. که در اینجا به برخی از ویژگیهای آن اشاره می‌شود:

۱- رعایت نظم و اختصار: مؤلف بزرگوار چنانکه خود در مقدمه کتاب آورده اثر خود را

تیمنا و تبرکا با تفسیر آیه بسمله و سوره حمد و بیان فضائل امیر المؤمنین حضرت علی بن ابی طالب امام نخستین شیعیان شروع و احکام تازه‌ای را از آن استنباط نمود، و سپس با نظم خاصی بحث فقهی خود را از طهارت و آیه وضو آغاز و به توبه پایان بخشید.

ایشان با طهارت ظاهر و باطن منحصر به فرد خویش کوشید تا به نظرات دیگر فقها و دانشمندان مخصوصاً مذاهب اربعه توجه نماید و در عین حال اصل اختصار و چکیده نویسی را در بیان مسائل مراعات نماید و در موارد زیادی با عبارتی نظیر «**فالمساله مشکل و تمام التفصیل فی الکتب الفقهیه**» پژوهشگران را به کتابهای تخصصی فقهی برای مطالعه مشروح بحث ارجاع داده است.

۲- دقت و ژرفنگری: روش مؤلف در تدوین این کتاب علاوه بر تکیه بر روایات اهل بیت (ع) حتی در تعاریف و اصطلاحات فقهی، با استفاده از هوش و عقل سرشاری خدادادی به استنباط احکام از نصوص و ظواهر الفاظ و مفاهیم کلمات و سیاق آیات وارده با تاکید بر نکات ادبی زبان عربی و قواعد اصولی همت گماشت و در بیشتر صفحات با تعبیرات مکرر فافهم و تامل، فتمامل ضمن پرهیز از خود بینی و غرور علمی و اظهار نظر قطعی خوانندگان را به دقت و ژرفنگری در فعالیت های علمی فرا خوانده است.

۳- دوری از تعصب نابجا در مسائل علمی: مقدس اردبیلی همواره در نقل و نقد نظر مخالفان از جانب‌داری بی دلیل و جمود بر نظریه خویش خودداری و پس از استدلال و رد نظریه دیگران فراوان جملات «**والله يعلم الحال و هو اعلم**» را به کار برده که نشان می‌دهد که تواضع علمی و رعایت اصل احتیاط را در بیان مسائل فقهی از یاد نبرده و از تعصب خشک و نابجای برخی از دانشمندان نظیر فخر رازی شدیداً متأثر می‌شود چنانکه در (ص. ۳۹۱) و نیز (ص. ۴۲۳) «زیده البیان» می‌نویسد: ولعمری لیس مثل هذا الکلام الا التعصب و النزول عن الحق و ما نجد له باعثا الله يعلم.

۴- توجه به اصول اخلاقی: مصنف در این کتاب از جدال به باطل و طرح مسائل علمی با انگیزه تحقیر و کوبیدن طرف مقابل و مرء و اظهار فضل و بی‌احترامی به افکار دیگران به شدت پرهیز می‌کرد و در بیشتر مواردی که نظریه شخص را قبول نداشت و در مقام رد آن برمی‌آمد از ذکر نام شخص خودداری و به ذکر قیل و یادآوری نام کتاب نویسنده اکتفا می‌کرد و زنده‌ترین تعبیری که در این نوشتار به کار رفته **وهو اعرف بما قال می باشد** که در (ص. ۳۵) در مورد صاحب مجمع البیان فرموده است. و پس از رد نظر فخر رازی (ص. ۳۹۲) می‌نویسد: **والله الموفق للحق والصواب والیه المصیر والمآب.**

۵ - تأکید بر ارزشهای انسانی: نویسندگان متعدد و عالم عامل افزون بر استخراج مستحبات و مکروهات که ارتباط نزدیکی با اخلاق اسلامی دارد در مناسبت‌های مختلف استطراداً به طرح موضوعات اخلاقی مانند: اخلاص، وفای به عهد، هجرت، توکل، تقوی، حسد، عفو، تذبذب، بخشش، انفاق، زهد، عدالت، صلح، امانت و بیش از همه احترام به والدین و سرانجام به توبه پرداخته است و به تعبیر مولوی:

بس دراز است این حکایت تو ملول زبده را گویم رها کردم فضول

او با این روش ابتکاری خود اصل تقدم رتبی ارزشها را بر دانشها به جهانیان اعلام نمود. همین امتیازات است که این کتاب را به تعبیر حضرت آیه الله معرفت: زبده البیان، خلاصه الافکار متقدمین، و نهاییه الانظار معاصرین بلکه خاتمه التحقیق. (معرفت، بی تا، ج ۲، ۴۲۱) قرار داده است.

۴- مسالک الافهام الی آیات الاحکام: تألیف ابو عبدالله محمد الجواد بن سعید کاظمی

معروف به فاضل جواد متولد کاظمین و متوفای (۱۰۶۵ ق) و مدفون در اصفهان یا کاظمین. از دانشمندان نامی قرن یازدهم می باشد، که همچون استادش شیخ بهائی (ره) در همه علوم معقول و منقول عصر خویش متبحر بود و ۱۹ اثر علمی از خود به یادگار گذاشت که بیشتر آنها در شرح و توضیح آثار استادش بود، اثر منظوم او با ۱۴۰۰ بیت در شرح زبده شیخ بهائی (ره) بنام «غایه المامل» همانند مسالک الافهام معروف است و متأسفانه تاکنون چاپ نشده است.

مصنف که از هوش و حافظه‌ای سرشار برخوردار بود همه اوقات عمر خود را صرف مطالعه و تحقیق در علوم مختلف نمود او این کتاب را که جامعترین کتاب در آیات الاحکام به حساب می آید با الهام از سلف صالح خود از طهارت شروع و به توبه ختم نمود. به اعتراف بزرگانی نظیر شیخ حسن بلاغی و محدث قمی در «تنقیح المقال» و «الکنی واللقاب» و علامه خوانساری در «روضات الجنات» و میرزا عبدالله افندی در «ریاض العلماء» و میرزا محمد علی مدرس در «ریحانه الادب» و نیز آیه الله مرعشی نجفی (ره) این اثر جاودانه او که اخیراً در ۴ جلد چاپ شده است، بهترین و کاملترین و مفصلترین کتابی است که در آیات الاحکام تاکنون نگاشته شده است، و در مقایسه با کتابهای مشابه از نظر محتوای فقهی و ادبی در نظم و نثر کم نظیر است چنانکه خود مؤلف در مقدمه آن می نویسد: «ولعمری ان من نظر فی کتابی هذا بعین الانصاف و جانب سبیل النی و الاعتساف علم انه عدیم النظیر و انه من تائیدات العلی القدیر» و این تعبیر این

بیت مولوی را بذهن تداعی می نماید که با توجه به معنای اصلی لغوی استنباط که بیرون کشیدن اولین قطرات آب از زیر خاک و شن است، می گوید:

چون ز چاهی می گنی هر روز خاک
لاجرم روزی رسی بر آب پاک

مؤلف متبحر در این کتاب با تکیه بر ظواهر آیات احکام و تایید آنها با روایات عامه و خاصه و نقل و نقد نظر دیگران برتری نظریه شیعه را به اثبات می رساند و با تاثیرپذیری از کنز العرفان فاضل مقداد در دسته بندی مسائل نظرات فقهی خود را ابراز می دارد.

مؤلف کتاب ریاض العلماء میرزا عبدالله بن عیسی تبریزی مشهور به افندی ت ۱۱۳۰ ق کتاب نفیس «التعلیقه علی مسالک الافهام فی آیات الاحکام» را نگاشته است.

این مقال را با آخرین جملات کتاب فوق حسن ختام می بخشیم که «اللهم قربنا من رحمتک و باعد بیننا و بین معصیتک و عاملنا فی افعالنا بالحسن و ضاعف ثوابنا فی الاخره بما هو اجل و اسنی و اجعل ما اثبتنا فی هذه الاوراق حجه لنا یوم نلقاک و ذریعه فی الوصول الی تحصیل رضاک، آمین»

فهرست منابع:

- ۱- قرآن کریم، وحی الهی، ترجمه مکارم شیرازی، قم، مدرسه امیر المؤمنین (ع).
- ۲- امام علی (ع)، (۱۳۷۸)، نهج البلاغه، تحقیق صبحی الصالح، قم، دارالحجره.
- ۳- امین، محسن، (بی تا)، اعیان الشیعه، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
- ۴- جعفری، محمد تقی، (۱۳۵۲)، تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی جلال الدین محمد بلخی، تهران، طبعه حیدری.
- ۵- جمعی از دانشمندان، (۱۳۷۵)، پول در نگاه اقتصاد و فقه، قم، پژوهشگاه اندیشه اسلامی.
- ۶- _____، (۱۳۷۵)، مجموعه مقالات کنگره محقق اردبیلی، قم، کنگره مقدس اردبیلی.
- ۷- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۳)، وسائل الشیعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- ۸- خامنه ای، سید علی، (۱۳۹۶ ق)، چهار کتاب اصلی علم رجال، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۹- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۳۹)، لغتنامه دهخدا، مؤسسه لغتنامه، دانشگاه تهران.
- ۱۰- سجادی، سید جعفر، (۱۳۶۲)، تلخیص و ترجمه زبده البیان فی احکام القرآن، تهران، عطایی.
- ۱۱- شیخ انصاری، مرتضی، المکاسب المحرمه، تبریز.
- ۱۲- شیخ صدوق، (۱۴۰۱)، من لا یحضره الفقیه، بیروت، دارالتعارف، ط. ۴.

۱۳- صدر، سید حسن، تاسیس الشیعه علوم الاسلام، بیروت، موسسه الاعلمی.

۱۴- طبرسی، تفسیر مجمع البیان، تهران، کتابفروشی اسلامی.

۱۵- فاضل جواد، محمد کاظمی، (۱۳۶۵)، مسالک الافهام الی آیات الاحکام، مکتبه المرتضویه.

۱۶- فاضل مقداد، اللوامع الالهیه فی المباحث الکلامیه، تبریز، تصحیح و تحقیق شهید قاضی طباطبائی.

۱۷- قطب الدین شیرازی، محمود، (۱۳۶۵)، دره التاج، ۲، قم، حکمت، ط.

۱۸- قطب راوندی، سعید بن هبه الله، (۱۴۰۵)، فقه القرآن، قم، مکتبه المرعشی.

۱۹- قمی مشهدی، محمد رضا، (۱۴۱۱)، تفسیر کنز الدقایق، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۲۰- القنوجی، صدیق، (۱۹۷۸)، ابجد العلوم، دمشق، دار الکتب العلمیه.

۲۱- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۱)، الاصول و الفروع من الکافی، بیروت، دارالتعارف، ط. ۴.

۲۲- محقق اردبیلی، احمد بن محمد، (۱۳۷۵)، زبده البیان فی احکام القرآن، قم، کنگره محقق اردبیلی.

۲۳- مطهری، مرتضی، (۱۳۴۹)، خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران، شرکت سهامی انتشار.

۲۴- مغنیه، محمد جواد، (۱۴۰۲)، الفقه علی المذاهب الخمسه، بیروت، بی. نا.

۲۵- مکارم، ناصر، (۱۳۵۸)، ترجمه گویا و فشرده ای بر نهج البلاغه، قم، مطبوعاتی هدف.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی